

(allemaal op 170). Dat 'tienden, tijnzen en vroonschulden' relicten van dienstbaarheid (onvrijheid) zouden zijn geweest (170), lijkt mij overigens onjuist. Ook de beschrijving van de Zaanse dorpssamenleving rammelthieren daar. Op pagina 171 is 'buren' eerst 'een verzamelnaam voor alle geërfden', een paar regels verderop zijn er opeens ook 'niet-geërfde buurlieden'— Van Braam bedoelt daar 'huislieden' te zeggen. De mening, tenslotte, dat het aantal niet-geërfde huislieden in de late middeleeuwen sterk toegenomen zou zijn (172, afb. 45), berust niet op 'harde' gegevens, maar op een interpretatie van veranderingen in de economische structuur die de kern mist van de nieuwe ideeën die daarover de laatste jaren door Knotter en Van Zanden zijn geformuleerd (beiden ontbreken in de literatuurlijst). Terwijl voor Van Braam de vermindering van 'arbeidsmogelijkheden in de landbouw' zou hebben geresulteerd in hetzij massale emigratie naar de steden, hetzij het 'uitwijken naar niet-agrarische beroepen' op het platteland, wordt tegenwoordig meer gedacht aan het functioneel combineren van agrarische en niet-agrarische activiteiten (Van Zandens 'proto-proletarisering'). Waarschijnlijk slaagden veel buurlieden er zo toch nog in om, zij het in geringe mate, 'geërfd' te blijven. Uit dit punt blijkt al wel dat Van Braam niet altijd gebruik heeft gemaakt van de laatste inzichten. Een ander voorbeeld geeft de demografische paragraaf (158-160), waarin de bevolkingsomvang van de Zaanstreek omstreeks 1300 wordt berekend met behulp van een schatting die H. P. H. Jansen voor de klep van de pet langs maakte in *Levend verleden*. Nadien is echter nog zeer inventief over de bevolkingsontwikkeling van Holland nagedacht door onder andere Visser, De Boer en Lesger, maar iedere verwijzing daarnaar ontbreekt.

Conclusie: Van Braam heeft een loffelijke en verfrissende poging gedaan om de oudste geschiedenis van Zaandam vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines te beschrijven. Er zijn evenwel ook tekortkomingen. De afzonderlijke delen zijn te weinig geïntegreerd en het geheel is onvoldoende aangesloten op de recente geschiedschrijving over Holland in de middeleeuwen en de vroegmoderne periode.

P. C. M. Hoppenbrouwers

F. Akkerman, G. C. Huisman, A. J. Vanderjagt, ed., *Wessel Gansfort (1419-1489) and Northern humanism* (Brill's studies in intellectual history XL; Leiden, etc.: E. J. Brill, 1993, xiv + 425 blz., ISBN 90 04 09857 7).

Er is in Nederland de laatste jaren het een en ander gebeurd op het gebied van de renaissance-studiën. In 1913 ijkte J. Lindeboom de term 'bijbelsch humanisme' aan de hand van het oeuvre van Wessel Gansfort, maar driekwart eeuw later stelt de redactie van een bundel studies over dezelfde Groningse geleerde dat deze geen humanist mocht worden genoemd, hoewel zij haar boek wel de titel *Wessel Gansfort and Northern humanism* meegaf. Deze verschuivende meningsvorming weerspiegelt de ontwikkeling die de bestudering van de intellectuele geschiedenis der late middeleeuwen en vroegmoderne tijd in ons land heeft doorgemaakt. Later dan onze oosterburen, die in de tweede helft van de negentiende eeuw reeds tal van biografieën over hun humanisten publiceerden, kwam in Nederland de studie der renaissance eigenlijk pas met de dissertatie van H. van der Velden over Rudolf Agricola (1911) op gang. Het betreft hier een biografie in Duitse stijl die zowel recht deed aan Agricola als aan de moderne inzichten op dit recent ontgonnen onderzoeksterrein. Toch vormde de dissertatie van Van der Velden niet het begin van een nieuwe traditie; zijn benadering werd overschaduwed door Lindebooms bijbels humanistische visie, de bril waardoor alle Nederlandse auteurs uit de renaissance tot in de jaren

zeventig werden gezien. Jozef IJsewijn's overzichtsartikel 'The coming of humanism to the Low Countries' (H. A. Oberman en T. A. Brady, ed., *Itinerarium Italicum* (Leiden, 1975) 193-201) maakte aan deze gewoonte een eind. Deze classicus wenste de humanistische auteurs uitsluitend op hun taalkundige merites te beoordelen: wie geen feilloos Latijn schreef, was geen humanist. In de jaren daarna leek deze benadering in zoverre te worden genuanceerd dat men tevens begon te wijzen op de maatschappelijk implicaties van de nieuwe intellectuele stroming. We vinden deze, door Hans Barons *civic humanism* geïnspireerde benadering, bijvoorbeeld in de voorganger van de hier te bespreken congreshandelingen. In 1985 vond, ook in Groningen, een congres over Rudolf Agricola plaats, en deze geleerde komt uit de — eveneens door Akkerman, Huisman en Vanderjagt bezorgde — schriftelijke neerslag van de toen gehouden lezingen vooral naar voren als de humanistische stadssecretaris van de stadstaat Groningen.

De hier te bespreken congresbundel bestaat uit drie delen: 'Wessel Gansfort and his Fame', 'The Devotia Moderna and its influence' and 'Northern humanism', waarin kortere en langere artikelen zijn opgenomen. Deze verdeling dekt de inhoud min of meer, maar houdt iets artificieels en legt aan een congresbundel inherente onevenwichtigheden bloot. Deel I bestaat uit acht grondige ideeënhistorische studies, waarin tevens Wessels eventuele schatplichtigheid aan de moderne devotie en aan het humanisme, zowel als diens *Nachleben* worden besproken. Deel II blijft beperkt tot een drietal artikelen over de moderne devoten, waarin Gansfort vrijwel niet aan de orde komt. We moeten het doen met de geesteshouding van de Noordoostnederlandse moderne devoten, die een inspiratiebron voor het zestiende-eeuwse humanisme zou hebben gevormd (Van Dijk) en met de invloeden die de broeders op respectievelijk IJsland (Piebenga) en Hongarije (Sarbak) uitoefenden. Deel III is gewijd aan de humanistische geleerdheid in het noorden van het huidige Nederland en de daaraan grenzende streken. Men zou verwachten dat deze sectie als complementair aan het eerste gedeelte zou fungeren omdat hierin wel humanisten aan de orde komen, maar dat is maar gedeeltelijk het geval: de opgenomen lezingen stellen grotendeels geleerdheid centraal die vigeerde (ver) na het overlijden van Gansfort en vertonen — hoe interessant sommige ook zijn — slechts sporadisch verband met het leven en gedachtengoed van deze geleerde.

Het eerste gedeelte van deze bundeling is kortom het meest lezenswaardig: het zal geen toeval zijn dat de toespraken van de voormalige 'plenary speakers' Augustijn en Oberman hierin zijn vastgelegd. Cornelis Augustijn zet nauwgezet uiteen hoe het kwam dat Wessel Gansfort, die bij zijn overlijden slechts 'wereldberoemd in Groningen en omstreken' was, kon uitgroeien tot een auteur van wereldfaam. De uitgaven die de Zwolse drukker Simon Corver in de jaren twintig van de zestiende eeuw op initiatief van Gerard Listrius van Gansfort's geschriften vervaardigde, werden namelijk binnen zeer korte tijd in Wittenberg en Bazel nagedrukt. Toch blijkt vooral de negentiende en twintigste-eeuwse bestudering van Gansfort's werken voor zijn huidige bekendheid verantwoordelijk te zijn. De Wessel die beroemd werd, was dus niet de Gansfort van de late middeleeuwen, maar de Gansfort van de reformatie. Luther had verklaard dat Gansfort's denkbeelden geheel in overeenstemming met de zijne waren en daarmee werd diens imago 'fully Luther-centred' en had 'no independent significance'. Tot eenzelfde conclusie komt overigens Derk Visser die het beeld dat Melancthon en Reuchlin van Gansfort ontwierpen onderzocht.

Augustijn besluit zijn opstel met de conclusie dat de humanist in Gansfort nergens te ontdekken valt, dit beeld zou even onhistorisch zijn als het protolutheraanse portret dat Luther had geschetst. De controversie humanist of niet is een terugkerend thema in deze bundel. Augustijn, de redactie en Enenkel zijn tegen de benaming humanist voor Gansfort, terwijl Oberman en Van Dijk een poging doen hem wel voorde humanistische beweging te bewaren. Oberman lijkt zich wel heel sterk met de titel van zijn opstel 'Wessel Gansfort, magister contradictionis' te hebben

vereenzelvigd. Hij voert argumenten pro en contra aan, en trekt ze tegelijkertijd weer in, maar omdat Gansfort een *homo trilinguis* was geweest, de macht van de retorica onderkende en humanisten tot zijn vriendenkring rekende, zou hij toch een humanist mogen worden genoemd. De redenering wordt echter helemaal krom als vervolgens nog eens het belang van het klassieke erfgoed voor de Noordelijke Renaissance wordt gebagatelliseerd om Gansfort voor het humanisme te kunnen behouden. Enenkel ontkracht Obermans argumentatie in zijn uiteenzetting over Gansforts visie op het *vita activa*- en *contemplativa-probleem* mijns inziens overtuigend. Gansforts meditatieve oeuvre kan in geen geval op een lijn met dat van bijvoorbeeld Petrarca worden gesteld, want de laatste doelde op een *otium litteratum*, terwijl de *Scala meditationis* geen enkele verwijzing naar geleerde literatuur bevat en daarom een zuiver voorbeeld van de middeleeuwse monnikstheologie dient te worden genoemd.

De proceedings van de Groningse Gansfortconferentie bevatten tal van wetenswaardigheden die overzichtelijk zijn gerangschikt en het geheel is zeer verzorgd uitgegeven. Helaas kunnen hier niet alle opstellen aan de orde komen, maar bijzonder vermeldenswaardig zijn tenslotte toch nog wel: de opstellen waarin respectievelijk Braakhuis en Hoenen Gansforts filosofische stellingnames in de context van de laatmiddeleeuwse scholastiek plaatsen, de archiefstudie van Bakker die het bestaan van herdenkingsmissen voor Gansfort aantoont en de grondige studie die Postma, bijna 130 jaar na Diest Lorgion nu eens aan de Groningse rector Regnerus Praedinius wijdde.

Catrien Santing

P. Mack, *Renaissance argument. Valta and Agricola in the traditions of rhetoric and dialectic* (Brill's studies in intellectual history XLIII; Leiden, etc.: E. J. Brill, 1993, xi + 395 blz., f170,-, ISBN 90 04 09879 8).

Peter Macks boek begint met een analyse van het openingsgedicht van Sir Philip Sidney's sonnettencyclus *Astrophil and Stella* en eindigt met een analyse van een passage uit Robert Greene's roman *Pandosto*. Daartussenin liggen zo'n 360 pagina's historische logica en argumentatietheorie. Het is een sprekende illustratie van Macks hoofdstelling, dat het belangrijkste resultaat van Agricola's bijdrage aan het zestiende-eeuwse humanisme zijn methode van argumenteel lezen en schrijven is geweest. Argumenteel lezen en schrijven, juist óók van literatuur.

Sinds C. Vasoli's, *La dialettica e la retorica dell' Umanesimo* (1968) is er over de rhetorisch-dialectische revolutie van de vijftiende en zestiende eeuw het nodige gepubliceerd. In Engeland was het vooral Lisa Jardine, die de innoverende rol van Lorenzo Valla en Rudolph Agricola benadrukte. In Nederland kreeg Agricola extra aandacht op een conferentie ter gelegenheid van zijn 500ste sterfdag, waarvan de acta door F. Akkerman en A. J. Vanderjagt, eveneens bij Brill, werden uitgegeven (*Rodolphus Agricola Phrisius (1444-1485)* (Leiden, 1988). Inmiddels was diens werk voor een ieder toegankelijk gemaakt door een fotomechanische herdruk (Nieuwkoop, 1967) en door een kritische editie met Duitse vertaling door Lothar Mundt van *De Inventione dialecticae* (Tübingen, 1992). Daarnaast publiceerde Marc van der Poel nog een in het Nederlands vertaalde bloemlezing uit zijn werk in de bekende Ambo-serie van Nederlandse filosofen (Rudolf Agricola, *Over dialectica en humanisme* (Baarn, 1991)).

Wat tot nu toe echter ontbrak, was een vergelijkende analyse die duidelijk zou maken waaruit die vernieuwing nu eigenlijk precies bestond. Zo'n analyse geeft Mack.